Augustinus' omgang met verlieservaringen

J. Alderliesten

Abstract

This paper discusses Augustine's dealings with the death of a friend and that of his mother Monica, as told in his *Confessions*. Neoplatonists are uncertain about the after-life; death ends it all for secularists; Augustine has hope, for death is not the end. One grieves over the death of a loved one, but not without given the promise of everlasting life. Augustine places this life in the next in God's grace. The sorrow over the passing of a loved one evidences the transience of this existence; Christian hope looks beyond time to eternity.

Het overlijden en het verliezen van een dierbare zijn existentiële ervaringen. De dood bepaalt bij de eindigheid van het leven. In zijn onomkeerbaarheid is de dood absoluut, een ervaring en gebeurtenis die niet ongedaan gemaakt kunnen worden. Kerkvader Augustinus (354-430) doet in zijn *Confessiones* uitgebreid verslag van twee verlieservaringen: het overlijden van een jeugdvriend en het overlijden van zijn moeder. Hij reageert verschillend op deze gebeurtenissen. In dit artikel bespreek ik hoe Augustinus omging met persoonlijke verliezen en welke paulinische en wijsgerige (met name platoonse) invloeden daarbij opvallen. Ik bespreek Augustinus' omgang met de dood van een jeugdvriend (paragraaf 1) en de dood van zijn moeder Monica (paragraaf 2). Dat doe ik in beide gevallen aan de hand van teksten uit *Confessiones*, Augustinus' egodocument. Vervolgens bespreek ik hoe Augustinus beïnvloed is door de neoplatoonse filosofie en paulinische theologie ten aanzien van de dood en een verlieservaring (paragraaf 3). Ter afsluiting volgt een synthese van inzichten (paragraaf 4).

1. Het overlijden van een jeugdvriend

1.1 Gloed van gelijksoortige belangstelling

In Thagaste werd Augustinus op 20-jarige leeftijd docent in de retorica. Hij raakte er bevriend met een man, wiens naam we niet kennen. De man was even oud, Augustinus en hij waren samen opgegroeid en deelden dezelfde

interesse.¹ Niet duidelijk is of ze al vrienden waren vanaf hun jeugd, of dat de vriendschap later ontstond. Het was een 'heerlijke vriendschap, gerijpt in de gloed van gelijksoortige belangstellingen'.² Augustinus had hem overtuigd het 'simpele' christelijke geloof vaarwel te zeggen en hem overgehaald om zich te bekeren tot het manicheïsme. 'Ik had de jonge man overgehaald tot de bijgelovige en verderfelijke fabelen', schrijft Augustinus.³ De vriend van Augustinus wordt op enig moment, in het jaar 376, ziek. Ernstig ziek zelfs.⁴ Hij heeft hevige koorts en raakt buiten bewustzijn. Badend in doodszweet, maar buiten zijn weten om wordt hij gedoopt, vermoedelijk door verwanten (zoals gebruikelijk in die tijd).⁵ Augustinus hecht dan nog weinig waarde aan de (nood)doop; sterker nog, hij spot ermee.

Hij kwam weer bij en het ging beter met hem; en zodra ik met hem kon praten – en dat kon ik spoedig, mét dat hij het kon, want ik ging niet bij hem weg en wij hingen zeer aan elkaar – probeerde ik tegenover hem te spotten – in de veronderstelling dat hij wel mee zou spotten – over het doopsel dat hij in zo'n volslagen afwezigheid van zijn denken en gewaarworden had ontvangen, maar waarvan hij overigens al wel gehoord had dat hij het had ontvangen.⁶

Zijn vriend knapt enigszins op, maar blijkt te zijn veranderd. Augustinus komt hem later tegen en spot met zijnoop. Zijn vriend bekijkt hem echter met 'huivering van afschuw, als was ik een vijand'.⁷ Hij is 'terugbekeerd' tot het christendom en zegt het manicheïsme vaarwel. 'Op zijn sterfbed was hij [de vriend van Augustinus] blijkbaar van zijn manicheïsme bekeerd; zijn christendom was wellicht toch nog sterker dan zijn dwaling'.⁸ Een paar dagen later krijgt Augustinus' vriend echter opnieuw een koortsaanval en overlijdt alsnog, bij afwezigheid van Augustinus.⁹ '[Mijn vriend] is echter aan mijn

1 *Confessiones* IV, 7, 1, (CSEL 33: 1-388). Augustinus wijdt zes hoofdstukken aan het overlijden van zijn vriend (IV, 7-12).

2 *Confessiones* IV, 4, 7. Ik hanteer de vertaling van Gerard Wijdeveld, tenzij anders aangegeven. A. Augustinus, *Belijdenissen. Vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld*, Amsterdam 1997.

3 *Confessiones* IV, 2, 2.

4 P. Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*, Berkely en Los Angeles 2000, 3.

5 *Confessiones* IV, 4, 8.

6 *Confessiones* IV, 4, 8.

7 *Confessiones* IV, 4, 8.

8 A. Sizoo, *Toelichting op Augustinus' Belijdenissen*. Delft 1947, 90.

9 Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*, 53.

verdwazing ontruikt om bij U bewaard te blijven tot mijn vertroosting: enkele dagen later werd hij, terwijl ik er niet bij was, opnieuw door de koorts aange-tast en overleed toen. Het verdriet hierover hulde mijn hart in duisternis.’¹⁰

1.2 Verstoken van vriendschap

Dit overlijden raakt Augustinus in hoge mate, getuige wat hij schrijft in zijn *Confessiones*:

‘Waar ik maar keek was de dood. En mijn vaderstad was mij een kwelling en mijn ouderlijk huis een vreemde ellende, en alles wat ik met hem had gedeeld was zonder hem in een ontzettende foltering verkeerdt’.¹¹ Hij bevond zich in een ‘draaikolk van ongrijpbaar verdriet’.¹² Augustinus was zo van slag, dat hij zichzelf niet meer herkende. Augustinus was een raadsel voor zichzelf geworden (een belangrijk motief in zijn denken): ‘Ik was voor mijzelf een grote vraag geworden en ik bleef mijn ziel maar ondervragen waarom ze bedroefd was en mij zo diep ontstelde. En zij wist mij geen enkel antwoord te geven’.¹³ Hij miste zijn vriend en de vriendschappelijke omgang: ‘Samen praten, samen lachen, elkander vriendelijk ter wille zijn, samen boeken in mooie talen lezen, samen speels zijn en samen ernstig worden, bij tijd en wijle van mening verschillen zonder haat’.¹⁴ De liefde tot zijn vriend deed hem de dood haten.¹⁵ Augustinus was bang dat hijzelf ook zou overlijden, ja, dat iedereen dood zou gaan. Hij had zijn vriend zó lief dat hij niet kon en mocht sterven. Augustinus onderstreepte het gezegde van de Romeinse dichter Quintus Horatius Flaccus (ca. 65 v.Chr.–8 v.Chr.) dat een vriend ‘de helft van zijn ziel’ is. Augustinus hechtte zijn leven zeer aan vriendschap. Niet ten onrechte is hij de ‘meester der vriendschap’ genoemd.¹⁶ Brown noemt Augustinus een imperialist in zijn vriendschappen: een vriend zijn van Augustinus betekent een deel van Augustinus zelf zijn.¹⁷ De dood van zijn vriend laat Augustinus niet los:

Dwaze mens die geen maat kent wanneer het menselijke hem overkomt! Zo’n dwaze was ik toen. En daarom was ik opgewonden, kreunde ik, schreide ik, was

10 *Confessiones* IV, 4, 8-9.

11 *Confessiones* IV, 4, 9.

12 B. Bruning, ‘De dood: noodzaak en gave’, in: *Dood en verrijzenis bij Augustinus*. Heverlee-Leuven 2004 (uitgave Augustijns Instituut).

13 *Confessiones* IV, 4, 9.

14 *Confessiones* IV, 8, 13.

15 *Confessiones* IV, 6, 11.

16 Sizoo, *Toelichting op Augustinus’ Belijdenissen*, 92.

17 Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*, 52.

ik overstuur, rusteloos en radeloos. Mijn geradbraakte, bloedende ziel moest ik dragen en zij hardde het niet door mij gedragen te worden; en een plek om haar neer te leggen kon ik niet vinden. (...) Tot U, Heer, had ik haar moeten heffen en haar laten helen; ik wist het, maar ik wilde niet en ik kon niet, temeer omdat Gij, als ik over U dacht, voor mij niets iets samenhangends en vaststaands waart, want wat ik mij dan dacht, waart Gij niet, maar het was een voos fantasiebeeld, en mijn dwaling was mijn God. (...) Ik vluchtte uit mijn vaderstad, omdat mijn ogen mijn vriend minder zochten waar ze hem niet geregeld hadden gezien. En zo kwam ik uit het stadje Thagaste naar Carthago.¹⁸

1.3 Zoete tranen

Augustinus vindt rust in bitterheid, schrijft hij.¹⁹ Zijn tranen smaakten zoet: 'Die hadden in de vreugden van mijn ziel mijn vriend vervangen'.²⁰ Augustinus bezat de 'gave der tranen',²¹ volgens Brown leren we Augustinus het beste kennen als hij ons zijn diepe emoties deelt.²² In zijn *Confessiones* richt Augustinus zich tot God en vraagt hij zich later af of zijn tranen eigenlijk een gebed waren:

Ligt het zoete [van de tranen] daarin, dat wij door u hopen aangehoord te worden? Voor gebeden geldt dat wel, omdat die het verlangen inhouden om tot u door te dringen. Maar geldt het ook voor het verdriet om een verloren bezit en voor de rouw waarin ik toen was gedompeld? Want ik had geen hoop meer dat mijn vriend zou herleven en ik trachtte dat met mijn tranen ook niet te verkrijgen: ik had alleen maar verdriet en tranen, en dat was omdat ik ongelukkig was en mijn vreugde kwijt was geraakt.²³

2. Het overlijden van zijn moeder Monica

Niet minder dramatisch, maar diametraal tegenovergesteld, reageert Augustinus op het overlijden van zijn moeder in 387. Augustinus is dan 33 jaar, nog maar kortgeleden tot bekering gekomen. Dat tot grote vreugde van zijn moeder Monica, die daar altijd om gebeden heeft en kosten noch moeite heeft gespaard om haar zoon achterna te reizen.²⁴

18 *Confessiones* IV, 4, 12.

19 *Confessiones* IV, 4, 10.

20 *Confessiones* IV, 4, 9.

21 J. Geelhoed, *Augustinus*, Goes 1952, 47.

22 Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*, 165.

23 *Confessiones* IV, 4, 9.

24 Cf. Possidius, *Het leven van Augustinus. Biografie uit de vijfde eeuw*, Budel 2016.

Augustinus had het voornemen terug te keren naar Afrika. Hij zegde zijn academische carrière vaarwel en nam zich voor met een aantal geestverwanten zich terug te trekken om een gemeenschap te vormen. Aangekomen in Ostia, een Italiaanse havenplaats, maakte hij zich op om naar Afrika te varen.²⁵ Monica overlijdt echter daar, naar schatting op 56-jarige leeftijd.²⁶

Waarschijnlijk overleed Monica plotseling. Er ging een kortstondig ziekbed aan haar overlijden vooraf. 'Na amper vijf dagen – veel langer was het niet – ging zij met koorts naar bed. En terwijl ze ziek lag, verloor ze op een dag het bewustzijn en lag gedurende korte tijd buiten kennis.'²⁷ Toch kwam ze weer bij kennis, ze vroeg zich af waar ze zich bevond, maar gaf ook instructie om haar in Italië (en dus niet in Afrika) te begraven. Blijkbaar voelde ze haar einde naderen: 'Uit het vertrouwelijke gesprek met Augustinus' vrienden (...) blijkt dat Monica lichamelijk reeds niet meer in orde geweest is en dat men binnenkort het ergste verwachtte. Immers de vrienden vroegen haar of zij niet bang was haar lichaam zo ver van haar vaderland achter te laten en dat terwijl het gezelschap uitrustte van de landreis om de zeereis te aanvaarden.'²⁸

2.1 Loslaten

In de dagen voorafgaand aan haar overlijden had Monica tegen vrienden van Augustinus gezegd dat ze koste wat het kost bij haar man begraven wenste te worden. De vader van Augustinus, Patricius, was eerder overleden en begraven in Afrika. Ze had voorafgaand aan haar overlijden vertrouwelijk met vrienden van Augustinus gesproken en daarbij zich geringschattend uitgelaten over het leven en gewezen op het weldadige van een goede dood.²⁹ Augustinus' vrienden, enigszins bezorgd, hadden haar gevraagd of ze bang was te overlijden en bang om ver bij haar man vandaan begraven te worden. Daar had ze resoluut op gereageerd: 'Voor God is niets ver weg, en ik hoef niet bang te zijn dat Hij op het eind van de wereld de plek niet vindt waar Hij mij ten leven moet wekken.'³⁰ Ze kon haar heengaan loslaten, ook haar begravenis. Augustinus vond dit opmerkelijk, schrijft hij later, maar verheugde zich er ook over:

25 Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*, 121vv.

26 Augustinus houdt het op 56 jaar (*Confessiones* XI, 11, 28); thans gaan we ervan uit dat Monica leefde van 333-387, ze was dus 53 of 54 jaar.

27 *Confessiones* XI, 20, 26.

28 Sizoo, *Toelichting op Augustinus' Belijdenissen*, 198.

29 *Confessiones* IX, 11, 28.

30 *Confessiones* IX, 11, 28.

... omdat mij weer voor de geest kwam wat ik wist: met hoeveel zorg zij altijd getobd had over het graf dat ze voor zichzelf naast het lichaam van haar man reeds tevoren had laten klaarmaken. Aangezien zij namelijk in grote eendracht geleefd hadden, was het ook haar wens (...) dat aan dat geluk nog iets anders zou worden toegevoegd en door de mensen zou worden vermeld: de haar verleende gunst dat na haar verblijf overzee de aarde van de beide echtgenoten door dezelfde aarde bedekt werd.³¹

2.2 Augustinus roept zichzelf tot de orde

Bij het overlijden van Monica, waarschijnlijk in een herberg, waren Augustinus en Navigius, twee zonen van Monica, Adeodatus, haar kleinzoon, en Evodius, een vriend van Augustinus, aanwezig. Op intense wijze beschrijft Augustinus wat er dan gebeurt: 'Ik drukte haar de ogen toe en in mijn binnenste stuwde zich een mateloos grote droefheid op, die in tranen dreigde over te stromen.'³² Wel tranen voelen, maar ze niet toelaten is een belangrijk *Leitmotiv* bij de omgang van Augustinus met de dood van zijn moeder. 'Onverwijld zogen,' vervolgt Augustinus, 'op een vinnig bevel van mijn geest, de ogen hun waterwel weer op, tot droogwordens toe; en bij die worsteling was ik er bitter slecht aan toe'.³³

Waarom roept Augustinus zichzelf tot de orde? Waarom laat hij zijn tranen niet de vrije loop? Augustinus geeft het antwoord: 'Wij vonden het (...) niet gepast bij dat sterfbed onze deelneming te tonen door schreiende klachten en gejammer, omdat daarmee doorgaans droefheid tot uiting wordt gebracht over een zekere deerniswekkendheid van degenen die sterven of over hun veronderstelde algehele vernietiging.'³⁴ Was het overlijden van Monica dan niet te bewenen, was er geen reden om verdrietig te zijn? Mijn moeders sterven was echter niet deerniswekkend, aldus Augustinus. Waarom niet? 'Zij stierf ook niet algeheel. Dat was onze overtuiging, gewaarborgd door haar levenswandel en berustend op een niet gefantaseerd geloof en stellige argumenten van de rede.'³⁵

In Augustinus' tijd was men de mening toegedaan dat het huilen om een overledene niet zozeer uiting was van eigen droefheid, 'als wel van medelijden met het ongelukkige lot der stervenden of hun als het ware algehele ver-

31 *Confessiones* IX, 11, 28.

32 *Confessiones* IX, 11, 28.

33 *Confessiones* IX, 12, 29.

34 *Confessiones* IX, 12, 29.

35 *Confessiones* IX, 12, 29.

nietiging'.³⁶ Augustinus was overtuigd van het goede heengaan van zijn moeder: 'Zij stierf niet ongelukkig en stierf in het geheel niet'.³⁷ Toch heeft Augustinus het er moeilijk mee, getuige de formuleringen die hij kiest in de *Confessiones*: 'Mijn ziel werd gekwetst, 'mijn leven stukgescheurd',³⁸ 'kwelend verdriet', 'stroom mijner droefenis',³⁹ 'ik ging in stilte zwaar gebukt onder mijn verdriet'.⁴⁰ Toch laat hij zijn tranen niet toe, ook niet tijdens de begrafenis: 'Toen werd het lijk ten grave gedragen: zonder tranen gingen wij en keerden wij terug: zelfs niet bij die gebeden, die wij tot U opzonden toen het offer van onze losprijs voor haar werd opgedragen, terwijl het lijk voor de beaarding naast het graf stond (...), zelfs bij die gebeden heb ik niet geschreid'.⁴¹

2.3 Een warm bad en goede nachtrust

Na de begrafenis besluit Augustinus een bad te nemen. Van de antieke Grieken nam Augustinus de gedachte over dat een warm bad het verdriet en de zorgen zou verdrijven.⁴² Een goed bad werkt kalmerend, zo was de gedachte. Het Griekse woord voor 'bad' (*balaneion*) zou afgeleid zijn van *balloo* dat 'wegwerpen' of 'uitdrijven' betekent. Commentatoren als Brown en Sizoo wijzen erop dat deze gedachtengang onjuist is⁴³ – maar Augustinus was van de goede werking van een bad overtuigd. Dat het nemen van een bad een verkwikkende werking kan hebben, zullen weinigen bestrijden. Toch hielp het bad niet: 'De bitterheid van de droefenis zweette niet weg uit mijn hart'.⁴⁴ Een verkwikkende slaap deed Augustinus tot bedaren komen: 'Ik werd (...) wakker en vond mijn verdriet in niet geringe mate gekalmeerd'.⁴⁵ Hij overdenkt vervolgens het overlijden van zijn moeder. Dan komen de tranen:

36 Sizoo, *Toelichting op Augustinus' Belijdenissen*, 199.

37 Ibid.

38 *Confessiones* IX, 12, 30.

39 *Confessiones* IX, 12, 31.

40 *Confessiones* IX, 12, 32.

41 *Confessiones* IX, 12, 32.

42 Sizoo, *Toelichting op Augustinus' Belijdenissen*, 202; Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*, 123.

43 Cf. Sizoo, *Toelichting op Augustinus' Belijdenissen*, 202 en Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*, 123.

44 *Confessiones* IX, 12, 32.

45 *Confessiones* IX, 12, 32.

Ik kreeg lust om voor Uw aangezicht⁴⁶ te schreien, over haar en voor haar, over mij en voor mij. En ik liet de tranen gaan die ik had ingehouden – ze konden stromen zoveel als ze wilden – en ik spreidde die tranen als een legerstede voor mijn hart, en het vond er zijn rust in, omdat daar Uw oren waren, niet die van een of andere mens die over mijn geschrei zijn hoogmoedig oordeel gaf.⁴⁷

3. Augustinus' inspiratiebronnen

Het overlijden van zijn vriend vindt plaats tijdens Augustinus' manicheese periode; het overlijden van zijn moeder vindt plaats kort na de zogenaamde Milanese ervaring of 'tuingeschiedenis'. De vraag die in dit artikel wordt beantwoord is in hoeverre Augustinus zich bij het verwerken van de verlieservaring liet inspireren door de neoplatoonse filosofie of de paulinische spiritualiteit.

3.1 *Filosofie: Hortensius, neoplatonisme en stoïcisme*

3.1.1 Hortensius

Tijdens zijn studie in Carthago – Augustinus ving zijn studie aan op 17-jarige leeftijd – werd hij onderwezen in de retorica. De wetenschappelijke vorming in Augustinus' tijd richtte zich vooral op de welsprekendheid; hij werd opgeleid tot 'taalmeester'. Na zijn studie in Carthago, gelegen in het huidige Tunesië, vertrekt Augustinus naar het provinciestadje Thagaste, in het huidige Algerije. Zoekend naar het ware en het schone, was Augustinus teleurgesteld geraakt in de Heilige Schrift.

Zijn eerste bekering, die tot het manicheïsme, kwam tot stand door het lezen van Cicero's Hortensius. Augustinus was toen 19 jaar. Cicero (106 v.Chr.-43 v.Chr.) was advocaat en redenaar en zag de retorica als middel tot zedelijke verheffing.⁴⁸ Helaas is Hortensius verloren gegaan, wel zijn er enkele fragmenten overgeleverd. Hortensius handelde over het gelukkige of gelukzalige leven (*beata vita*). Volgens Cicero is het geluk niet te vinden in een leven met rijkdom, uiterlijk genot en eer, maar in waarheid en wijsheid. Het leven maakt ons niet gelukkig, zo luidde Cicero's stelling, maar de wijsbegeerte redt de mens. Een geestelijk mens die het aardse en zinnelijke ontstijgt, is een gelukkig mens.

46 Commentatoren als Rutten en Sizoo zien een verwijzing naar Psalm 119:169 (HSV): 'Laat mijn roepen naderen voor Uw aangezicht, HEERE; geef mij inzicht overeenkomstig Uw woord.'

47 *Confessiones* IX, 12, 33.

48 Geelhoed, *Augustinus*, 34.

Alle mensen streven naar het geluk; ze zoeken dat echter in rijkdom en eer en raken zo verstrikt in allerlei hartstochten. Daardoor wordt het leven ongelukkig evenals door de vrees voor de dood. Slechts de filosofie brengt redding; zij leert ons dat niet het zinnelijke, maar het geestelijke leven het ware leven is. Zij schenkt ons rust in het leven en doet ons de dood kalm tegemoet zien.⁴⁹

Augustinus bekeerde zich na het lezen van Hortensius tot het manicheïsme. Er was, volgens grondlegger Mani, een absolute tegenstelling tussen goed en kwaad, licht en duisternis, geest en materie. De mens die naar wijsheid streeft en het licht zoekt, verlost zichzelf van de wereld. De leemte die Plato's filosofie kende, werd door Mani opgevuld.⁵⁰ Langzamerhand begon Augustinus aan de ideeën van Mani te twijfelen, met name het godsbeeld van de manicheeërs begon hem tegen te staan. God werd door hen voorgesteld als een kracht die zich over het totale aardse bestaan uitstrekte (en zich dus ook in de mens zelf bevond).

3.1.2 Wijsgerige invloeden

Hoewel Augustinus aangemerkt moet worden als kerkvader en christelijk denker, die zich diepgaand door de Heilige Schrift en met name de psalmen en de brieven van de apostel Paulus (ca. 3 n.Chr.-60 n.Chr.) heeft laten beïnvloeden, laten zijn geschriften ook zien dat hij in sterke mate is beïnvloed door wijsgerige invloeden, zoals het neoplatonisme van Plotinus (ca. 204-270 n.Chr.). In zijn *magnum opus Civitate Dei* treffen we talloze verwijzingen naar Plato aan; verder citeert Augustinus filosofen en dichters als Xenophanes (ca. 560-478 v.Chr.), Seneca (ca. 4 v.Chr.-65 n.Chr.), Epictetus (ca. 50-130 n.Chr.) en Vergilius (ca. 70-19 v.Chr.). Ook in *Confessiones* citeert Augustinus uitvoerig belangwekkende Griekse dichters en filosofen als Homerus (800-750 v.Chr.), Plato (ca. 427-347 v.Chr.), Aristoteles (ca. 384-322 v.Chr.) en de eerdergenoemde Plotinus. In zijn oeuvre is Augustinus met hen in gesprek en bestrijdt hij hun 'verderfelijke fabelen'⁵¹ en noemt hij hun denkbeelden 'afgrijselijk en vervloekt'.⁵²

49 Sizoo, *Augustinus' Belijdenissen. Augustinus' Confessiones, Theologienet* (2011). Geraadpleegd 4 januari 2021. Beschikbaar via: <http://theologienet.nl/documenten/Augustinus,%20belijdenissen.pdf>.

50 Cf. O. Noordmans, *Augustinus*, Haarlem 1933.

51 *Confessiones* IV, 4, 7.

52 *De Civitate Dei* X, 4 (CSEL 40,2,1-670).

Het neoplatonisme is een van Augustinus' belangrijkste inspiratiebronnen;⁵³ Augustinus hoeft niet 'beschuldigd of vrijgesproken te worden van platonisme', maar het platonisme moet 'zijn eigen plek toegewezen krijgen binnen de persoon van Augustinus'.⁵⁴ Theologen hebben vanuit een paulinisch-christelijke oriëntatie negatief geoordeeld over het platonisme.⁵⁵ Augustinus kan echter niet als (neo)platonist worden aangemerkt, daar is zijn houding te ambivalent voor, maar, zo erkent Augustinus-biograaf Van der Zwaag, hij handhaafde 'denkvormen van het platonisme'.⁵⁶ Volgens de Griekse filosofen was het ware geluk niet in het zichtbare of lichamelijke te vinden, maar de mens kan tot de goden opklimmen door zich toe te leggen op filosofie. Bij de antieke Griekse filosofen staat het geestelijke hoger aangeschreven dan het materiële, zij prefereren het eeuwige boven het tijdelijke.

Aan lichaamskracht, gezondheid of een knap uiterlijk zal hij [de wijze] alleen waarde hechten voor zover die bijdragen tot het verwerven van zelfbeheersing. Zijn zorg voor een goed uitgebalanceerde lichamelijke conditie zal altijd duidelijk gericht zijn op het handhaven van zijn psychisch evenwicht. (...) Ook wat materiële omstandigheden betreft, moet men naar het juiste evenwicht zoeken. Men moet zich niet van de wijs laten brengen door wat de massa mooi vindt en zijn kapitaal niet tot in het oneindige uitbreiden met de even eindeloze ellende van dien.⁵⁷

Het was Plato die zijn volgelingen adviseerde 'zo rustig mogelijk te reageren op de dingen die ons overkomen en ons niet op te winden'.⁵⁸ Als reden geeft hij op dat in het leven vaak onduidelijk is wat er precies aan de hand is, het de vraag is of een gebeurtenis als slecht moet worden geduid en ten slotte dat ergernis of opwindning nergens aan bijdraagt. Wat te doen? Plato wijst op de betekenis van rationeel overleg: 'Alsof de dobbelstenen zijn gevallen en wij de zet moeten doen die in ons leven op grond van een logische redenering de

53 M. Rutten, *Augustinus mysticus. Mystiek, narcisme en echoïsme bij Augustinus, geïllustreerd aan Confessiones en Enarrationes in Psalmos*, Baarn 2003, 121. Ook: C. Taylor, *Een seculiere tijd*, Rotterdam 2007, 381, en: K. van der Zwaag, *Augustinus, de kerkvader van het Westen. Zijn leven, zijn leer, zijn invloed*, Heerenveen 2008, 170ev.

54 Rutten, *Augustinus mysticus*, 121.

55 Rutten, *Augustinus mysticus*, 123-124.

56 Van der Zwaag, *Augustinus, de kerkvader van het Westen*, 170ev.

57 Plato, *Politeia. De ideale staat*, Amsterdam 2007, 351.

58 Ibid, 366.

beste lijkt.⁵⁹ Men moet zich ‘gedisciplineerd en met groot doorzettingsvermogen verweren tegen het noodlot’.⁶⁰ Plato wijst erop dat we ervoor moeten oppassen een al te grote nadruk op lichamelijkeheid en de waarde van het leven te leggen. Aangezien dit vergankelijk is, kan je je maar beter richten op wat niet vergankelijk is: vrijheid en waarheid. Een wijs mens reageert rustig op het verlies van een zoon, broer of op het verlies van kapitaal, aldus Plato, en reageert niet onbeheerst of heftig geëmotioneerd.⁶¹

3.1.3 Stoïcijnen

Waar Plato uitgaat van eeuwige en onveranderlijke ideeën, die de mens door het beoefenen van filosofie zou kunnen kennen, gingen stoïcijnse filosofen ervan uit dat alles bestaat uit materie. Als mensen hebben we weinig invloed op de toekomst en op de dingen die er in het leven voorvallen. Alles wat er gebeurt, is volgens de stoïcijnen van tevoren bepaald, maar de mens is vrij daarnaar te handelen. Belangrijk is dat we inzicht verwerven in de dingen waar we wel invloed op hebben en de dingen waar we geen invloed op hebben. Wil je een gelukkig leven leiden, dan moet je een leven leiden ‘in overeenstemming met de natuur’. Het gaat de stoïcijnen niet om het onderdrukken van emoties, maar om het beheersen ervan. De stoïcijnse wijsgeer Epictetus geeft in zijn *Enchiridion* het navolgende advies als het gaat om het verwerken van een verlieservaring:

Zeg nimmer van iets: ‘Ik heb het verloren’, maar: ‘Ik heb het teruggegeven.’ Is u een kind gestorven: het is teruggegeven. Is uw vrouw gestorven: zij is teruggegeven. Werd uw akker weggenomen: ook die werd slechts teruggegeven. ‘Maar die hem nam is toch een booswicht?’ Wat gaat het u aan door wien de gever het van u teruggeiste? Zolang het u gelaten wordt hebt gij het te beschouwen als andermans goed, gelijk reizigers de herberg.⁶²

3.2 Paulinische theologie

Augustinus is meer nog dan door het neoplatonisme beïnvloed door de apostel Paulus (ca. 3-60 n.Chr.). We kunnen Augustinus niet los zien van Paulus.⁶³ Paulus was een belangrijk oriëntatiepunt voor de bisschop en stadsrechter

59 Ibid, 367.

60 Ibid, 101.

61 Ibid, 89-91.

62 Epictetus, *Enchiridion*, ‘s-Gravenhage 1919, 8.

63 Rutten, *Augustinus mysticus*, 21.

van Hippo Regius.⁶⁴ Teksten van Paulus hielpen Augustinus met het juiste zicht krijgen op de genade van God en de waarheid, waar hij in zijn tijd bij de manicheeërs mee had geworsteld. Zijn tweede bekering, namelijk tijdens de Milanese 'tuinervaring', bracht hem bij een tekst uit de brief van Paulus aan de christenen in Rome: 'Laten wij, als op klaarlichte dag, op een gepaste wijze wandelen, niet in zwelgpacten en dronkenschappen, niet in slaapkamers en losbandigheden, niet in ruzie en afgunst. Maar bekleed u met de Heere Jezus Christus, en verzorg het vlees niet om begeerten op te wekken.'⁶⁵

Paulus wordt Augustinus' wegwijzer tot God. In zijn werken en brieven zal hij talloze malen citeren uit de brieven van Paulus. De apostel Paulus is in zijn leven verschillende malen met ziekte en dood geconfronteerd. Zo maakte hij een schipbreuk mee, genas hij Eutychus, die uit een raam viel en stierf⁶⁶ en staat hij in zijn brieven vaak stil bij de betrekkelijkheid van het aardse, vleeselijke leven en bij de heerlijkheid die wacht.⁶⁷ In de eerste brief aan de Thessalonicenzen wijst Paulus erop dat de gelovigen niet bedroefd moeten zijn indien de overledene in Christus ontslapen is: 'Maar ik wil niet, broeders, dat u onwetend bent ten aanzien van hen die ontslapen zijn, opdat u niet bedroefd bent zoals ook de anderen, die geen hoop hebben. Want als wij geloven dat Jezus gestorven en opgestaan is, zal ook God op dezelfde wijze hen die in Jezus ontslapen zijn, terugbrengen met Hem.'⁶⁸

De teksten van Paulus inspireren Augustinus om zijn academische carrière en ongebonden levenswandel vaarwel te zeggen en terug te keren naar Afrika, om zich aldaar met geestverwanten toe te leggen op de dienst aan God. Augustinus komt er via Paulus achter dat de Schrift, die hij zo verfoeide, dé bron van kennis en waarheid is. 'Bij Paulus vindt Augustinus niet alleen alles wat hij ook in de neoplatoonse filosofie aan waarheid gevonden heeft, maar bovendien de zekerheid dat deze waarheid alleen maar gevonden kan worden dankzij de goddelijke genade'.⁶⁹ Augustinus is niet de enige geweest die deze ervaring had: de Duitse reformator Maarten Luther (1483-1546) zou ook via Paulus tot existentiële Godskennis geraken. Augustinus noemt Paulus 'de geringste van Uw apostelen',⁷⁰ naar een tekst van de apostel zelf. Paulus

64 J. van Neer, *Inleiding*. In: Augustinus, *Van aangezicht tot aangezicht*. Budel 2010, 9-28, 11.

65 Romeinen 13:13-14 (HSV).

66 Cf. Handelingen 20.

67 Cf. Romeinen 8:18.

68 1 Thessalonicenzen 4:13-14 (HSV).

69 Rutten, *Augustinus mysticus*, 28.

70 *Confessiones* VII, 21, 27; naar aanleiding van 1 Korinthe 15:9.

blijkt Augustinus' venster op het kennen van God, zoals Augustinus schrijft in *Confessiones*: 'Zo greep ik gretig naar de eerwaardige Schriften van Uw Geest en bovenal naar die van de apostel Paulus en al de moeilijkheden verdwenen'.⁷¹ Die moeilijkheden zien op de waarheid, waar Augustinus zo lang naar had gezocht. Treffend wijst Augustinus erop in hoeverre Paulus verschilt van bijvoorbeeld Cicero, die hij eerst bejubelde, maar voor hem nu in een ander daglicht staat:

Op die bladzijden staat niets over de gelaatstreken van die godsvrucht, over de tranen van de belijdenis, over Uw offeranden, een gebroken geest en een gebroken en verslagen hart, over de redding van het volk, over de stad, toebe-reid als een bruid, over het onderpand van de Heilige Geest, over de beker van onze verlossing. Niemand zingt daar: 'Zal mijn ziel niet stil zijn tot God? Want van Hem is mijn heil: immers Hij is mijn God en mijn heil, mijn toevlucht, ik zal niet meer wankelen.' Niemand hoort daar Hem, die roept: 'Komt hierheen tot Mij, die vermoeid bent.' Zij verwaardigen zich niet van Hem te leren, dat Hij zachtmoedig is en nederig van hart. Want U hebt deze dingen voor de wijzen en verstandigen verborgen en hebt dezelve de kinderen geopenbaard.⁷²

Als Paulus bij het verstaan van de Schrift en het kennen van God zo'n emi-nente rol heeft gespeeld voor Augustinus, dan rijst de vraag hoe Paulus ten opzichte van de dood in zijn algemeenheid of het overlijden van een dierbare in het bijzonder zich verhoudt tot Augustinus en in hoeverre Augustinus zich daardoor heeft laten beïnvloeden. Ik sta stil bij enkele typerende passages uit de paulinische brieven waar deze thematiek aan de orde komt. In de tweede brief aan de gemeente te Korinthe wijst Paulus de jonge gelovigen in Korinthe erop dat zij zich ervan bewust moeten zijn dat het 'aardse huis' wordt afge-broken. Daarmee doelt Paulus op het lichaam. Maar, zo vervolgt Paulus, dat is niet erg, want gelovigen hebben een 'gebouw van God' in de hemel. Aangezien ze in het ondermaanse te maken hebben met allerhande tegen-spoed en ellende schrijft Paulus dat de gelovigen 'zuchten' om 'met onze woonstede die uit de hemel is, overkleed te worden'.⁷³ Verder wijst Rutten erop dat 'de nieuwe mens' een van de grote thema's van de paulinische mys-tiek is:

71 *Confessiones* VII, 21, 27 (vertaling A. Sizoo).

72 *Confessiones* VII, 21, 27.

73 2 Korinthe 5:1-2 (SV).

[Elk mens] moet individueel de overgang maken van de oude naar de nieuwe mens. Paulus gebruikt verschillende beelden om deze overgang te beschrijven: hij vereenzelvigd – dat is wel het meest dramatische beeld – de christen met Christus in diens dood en verrijzenis: de christen sterft en verrijst met Christus, of hij spreekt over het vervangen van oude door nieuwe kleren. Op tal van plaatsen spreekt Paulus over een 'herscheping' van de mens'.⁷⁴

Paulus lijkt hiermee terug te komen op de Griekse idee dat de ziel bij het sterven uit het lichaam ontsnapt.⁷⁵ De metafoor van overkleed worden, die Paulus hanteert, ziet niet op het ontsnappen van de ziel uit het lichaam, maar op 'een transformatie waarin sterfelijkheid bedekt wordt mét en vervolgens verzwolgen wordt dóór onsterfelijkheid'.⁷⁶ Paulus wijst erop dat de inwoners van Thessalonica niet moeten rouwen zoals anderen 'die geen hoop hebben'. De kanttekenaren van de Statenvertaling wijzen erop dat Paulus doelt op een 'onmatige en heidense droefheid'. Paulus was zelf ook bedroefd toen Epafroditus ernstig ziek was:

Ik heb het echter nodig geacht Epafroditus naar u toe te sturen, mijn broeder, medearbeider en medestrijder, en uw gezant en dienaar in wat ik nodig had, omdat hij vurig naar u allen verlangde en in grote angst verkeerde, omdat u gehoord had dat hij ziek was. Hij is inderdaad ook ziek geweest, tot dicht bij de dood, maar God heeft Zich over hem ontfermd, en niet alleen over hem, maar ook over mij, opdat ik niet droefheid op droefheid zou hebben. Daarom heb ik hem des te sneller gestuurd, opdat u zich weer kunt verblijden als u hem ziet, en ik minder droevig ben.⁷⁷

Paulus verbiedt in de brief aan de gemeente te Thessalonica 'een stoïsche ongevoeligheid, een hardheid van het hart, een onaandoenlijkheid (...) over het afsterven van onze vrienden. De christelijke godsdienst bedoelt niet het uitroeien der hartstochten, begeerten en genegenheden; maar die te matigen en betamelijk te besturen'.⁷⁸ Het niet bedroefd zijn heeft te maken met de hoop: wie in Christus ontslapen zijn, worden door Hem opgewekt tot een

⁷⁴ Rutten, *Augustinus mysticus*, 19.

⁷⁵ E. Sanders, *Paulus*, Kampen 2000, 46.

⁷⁶ Ibid, 43.

⁷⁷ Filippenzen 2:25-28 (HSV).

⁷⁸ J. Benson e.a., *Verklaring van den brief aan de Thessalonikers*, Amsterdam: 1756, 231.

nieuw leven.⁷⁹ De dood mag dan een straf op de zonde zijn,⁸⁰ maar is ook een overwonnen vijand:⁸¹

Want dit vergankelijke moet zich met onvergankelijkheid bekleden en dit sterfelijke moet zich met onsterfelijkheid bekleden. En wanneer dit vergankelijke zich met onvergankelijkheid bekleed zal hebben, en dit sterfelijke zich met onsterfelijkheid bekleed zal hebben, dan zal het woord geschieden dat geschreven staat: De dood is verslonden tot overwinning.⁸²

4. Evaluatie en synthese van Augustinus' omgang met verlieservaringen

De wijze waarop Augustinus met het overlijden van zijn vriend en het overlijden van zijn moeder omging was, zoals aangetoond, geheel verschillend. Bij het overlijden van zijn vriend is Augustinus niet zichzelf, hij laat zich volledig gaan. Hij lijkt te treuren als iemand die geen hoop heeft. Bij het overlijden van zijn moeder lijkt hij zichzelf wel in toom te kunnen houden. Wat maakte dit verschil: de relatie tot de overledene, het perspectief na het heengaan of iets anders?

4.1 Augustinus' omgang met verlieservaringen

In Thagaste, waar Augustinus woont als zijn vriend overlijdt, leeft hij het leven van een wijze, naar Grieks model: contemplatief leven, gericht op innerlijke groei, onuiteindelijk op hoog geestelijk en goddelijk niveau te leven.⁸³ In zijn *Retractationes* komt Augustinus terug op de wijze waarop hij met het overlijden van zijn vriend omging. Hij typeert zijn reactie veroorzaakt door de 'ellende van zijn geest'. Augustinus verklaart zijn uitspraak 'dat hij wellicht vreesde te sterven, opdat hij, die ik zozeer bemind had, niet geheel zou sterven'.⁸⁴ Daarmee onderstreept hij de geestelijke eenheid die hij in de vriendschap ervoer. Zijn eigen dood zou de dood van zijn vriend opheffen. Zijn vriend was dood voor hem, niet voor een ander. Door het overlijden ontstond er een verbroken verbondenheid, die alleen door het heengaan van Augustinus zelf zou worden geheeld. In zijn *Retractationes* corrigeert Augustinus dit: het is een 'oppervlakkige en gezwollen uitdrukking' en geen 'ernstige belijdenis'.⁸⁵

79 Cf. Kolossenzen 3:1.

80 Cf. Romeinen 6:23.

81 Cf. 1 Korinthe 15:26.

82 1 Korinthe 15:53-54 (HSV).

83 Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*, 139.

84 *Retractationes* II, 32.

85 Ibid.

Bij het overlijden van Monica lijkt Augustinus een stoïcijn die (met moeite) zijn emoties kan bedwingen. Het overlijden van zijn moeder vindt plaats ná zijn bekering tot God; hij is dan inmiddels een ijverige leerling van Paulus geworden. Bij Monica's overlijden werd volgens Augustinus haar 'godvruchtige en vrome ziel van het lichaam bevrijd', waarin we het neoplatonisme horen doorklinken. Aan de neoplatoonse tegenstelling tussen lichaam en geest, zichtbare en onzichtbare wereld heeft Augustinus zich nooit helemaal kunnen onttrekken – zeker in *Confessiones* niet.⁸⁶ In de Milanese omgeving waarin Augustinus tot bekering kwam, mede onder invloed van Ambrosius, waren de christenen vatbaar voor neoplatoonse denkbeelden, aldus Wijdeveld in een inleiding op *Confessiones*.⁸⁷ Toch kunnen we Augustinus moeilijk als neoplatonist aanduiden als het gaat om rouw(verwerking) – hij veronachtzaamt het lichaam (van zijn overleden vriend) niet, zoals Plato en Plotinus doen. Volgens Plato zou de zorg voor het lichaam afleiden van de zorg voor de geest, tenslotte gaat het om de geestelijke werkelijkheid.⁸⁸

De menselijke ziel stelt Augustinus boven de lichamelijke mens, alhoewel hij lichamelijke binnen de gegeven scheppingsorde weet te waarderen. Het is opmerkelijk te noemen dat Augustinus zo intens reageert op het overlijden van zijn vriend, daar het overlijden in de (neo)platoonse filosofie slechts een scheiding is te noemen waarbij de geest eindelijk van het ellendige lichaam is verlost. Maar dat troost Augustinus niet, daar zijn zoektocht naar het ware nog niet is afgerond.

Plato en Paulus zoeken geluk niet in het lichamelijke, noch in het tijdelijke; wel verschillen ze in richting: Plato richt zich op het Ene of het Goede, Paulus richt zich op Christus. Augustinus heeft in God dé rust en waarheid gevonden, getuige zijn uitroep aan het begin van *Confessiones*: 'Onrustig is ons hart, totdat het rust vindt in U.'⁸⁹ Augustinus eindigt in de genade van God. Het verdriet over het heengaan van een dierbare relateert aan de vergankelijkheid van dit bestaan; de christelijke hoop ziet over de tijdelijkheid naar de eeuwigheid. Door geloof heeft hij het leven op de goede manier leren liefhebben en ziet hij over de dood naar het eeuwige leven.

Opgemerkt moet worden dat in *Confessiones*, waarin de beide sterfgevallen worden beschreven, meer dan in zijn andere werken neoplatoonse invloeden zijn aan te wijzen.⁹⁰ Noordmans gaat zelfs zo ver dat hij stelt dat Augustinus de

86 Geelhoed, *Augustinus*, 99.

87 Augustinus, *Belijdenissen*. Vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld, 21.

88 P. van Geest, *Waarachtigheid. Levenskunst volgens Augustinus*, Zoetermeer 2015, 45.

89 *Confessiones* I, 1, 1.

90 Noordmans, *Augustinus*, 33 en 251.

‘doop van het platonisme’ nodig had om *Confessiones* ‘zo en (...) zo goed te schrijven’.⁹¹ Naar zijn inhoud is *Confessiones* een christelijk boek, naar zijn methode platoons. Het spitst zich met name toe op de visie op de ziel, de mogelijkheid om op te klimmen om zo een hogere graad van bewustzijn en (geestelijk) leven te bereiken en op de visie op God als onzichtbaar, onveranderlijk en volstrekt immaterieel.

In het neoplatonisme vond Augustinus wat hij zocht: de radicale reflexiviteit als weg naar God,⁹² diep in jezelf afdalen als route naar de waarheid. Bij Plato was het de waarheid als idee, bij Augustinus zou het om de Waarheid als een persoon gaan, namelijk Jezus Christus, als Augustinus’ correctie en aanvulling op het neoplatonisme:

Dat echter het Woord vlees is geworden en onder ons gewoond heeft, kreeg ik daar [nl. in de neoplatoonse geschriften] niet te lezen. Ik ontdekte in die geschriften zeker wel, op allerlei manieren uitgedrukt, dat de Zoon in de gestalte van de Vader is en het geen roof heeft geacht aan God gelijk te zijn, omdat Hij van nature hetzelfde is. Dat Hij zich evenwel ontledigd heeft door de gestalte van een slaaf aan te nemen en dat Hij gelijk is geworden aan de mensen en in Zijn gedragingen als een mens werd bevonden, dat Hij zich heeft vernederd en gehoorzaam is geworden tot de dood, ja, de kruisdood toe, en dat God Hem daarom heeft verheven uit de doden en Hem de naam heeft gegeven, die boven alle naam is, opdat bij de naam van Jezus alle knie zich zou buigen van wie in de hemel zijn en op de aarde en in de onderwereld, en opdat alle tong zou belijden dat Jezus de Heer is, in de heerlijkheid van God de Vader: dat staat in die boeken niet te lezen.⁹³

4.2 Troostbrief aan Sapida

Op een andere plek verduidelijkt Augustinus de omgang met verlieservaringen. Augustinus schrijft een brief aan Sapida, een zuster uit een klooster. Haar broer is gestorven, waar ze begrijpelijkerwijs erg bedroefd over is. Augustinus schrijft haar een brief waarin hij aan de hand van de apostel Paulus haar troost aanreikt. Een kenmerkende zin waar de brief mee kan worden samengevat, is: ‘Leef steeds zo, dat je leeft met je broer, want je broer is op zo’n manier gestorven dat hij leeft.’⁹⁴ In de troostbrief citeert Augustinus de tekst van Paulus uit de brief aan de gemeente te Thessalonica:

⁹¹ Ibid, 220.

⁹² Charles Taylor, *Bronnen van het zelf*, Rotterdam 2011, 205-206.

⁹³ *Confessiones* VII, 8, 14.

⁹⁴ *Epistula* 263 (CSEL 57).

De smart van de sterfelijke mensen over hun geliefde doden mag hen weliswaar niet kwalijk genomen worden, maar overdreven lange rouw zou bij gelovige mensen niet op zijn plaats zijn. Al ben je nu bedroefd, laat het genoeg zijn. Blijf niet treuren zoals de heidenen die geen hoop hebben. De apostel Paulus heeft ons immers niet verboden te treuren, toen hij dit zei, maar wel te treuren als heidenen die geen hoop hebben.⁹⁵

Wij mogen verdrietig zijn, schrijft Augustinus in navolging van Paulus, maar 'laat het genoeg zijn'. Zie je op wat je 'verloren' hebt, op de 'korte tijd' van 'scheiding' of kijk je daarover heen en zie je 'hereniging' en de 'onschatbare eeuwigheid'? Die vraag legt Augustinus aan Sapida voor, en aan zichzelf, en aan ons. Een citaat uit de troostbrief aan Sapida:

De geest van je broer leeft, Sapida, terwijl zijn lichaam slaapt. Zal hij die slaapt nooit meer opstaan? God die zijn geest reeds tot Zich genomen heeft, zal hem ook zijn lichaam teruggeven, dat Hij heeft weggenomen niet om het te vernietigen, maar dat hij slechts een korte tijd achterhoudt om het dan terug te schenken. Er is dus geen reden om langdurig bedroefd te zijn. Er is eerder reden tot eeuwigblijvende vreugde, aangezien zelfs het sterfelijk lichaam van je broer dat in de aarde begraven ligt, voor jou niet verloren zal gaan.⁹⁶

Verdriet mag er zijn, maar treur niet alsof je geen hoop hebt, aldus Augustinus. Bij het overlijden van Augustinus' moeder troostte het goede heengaan hem; hij twijfelde geen moment aan haar eeuwige bestemming. In *Sermo* 172, een preek over de hierboven geciteerde tekst uit 1 Thessalonicenzen 4, stelt Augustinus dat wenen over het goede heengaan van een broeder of zuster niet gepast is, maar dat 'droefheid (...) begrijpelijk [is] vanwege de scheiding'⁹⁷ en wijst hij zijn hoorders een uitweg:

Ook al weten we dat zij ons, de achterblijvers, niet voor eeuwig verlaten. Nee, ze gaan ons korte tijd vooruit en dan zullen wij volgen. Maar als de dood, die vijand van de natuur, een geliefde wegneemt, treurt in ons de liefde voor die persoon. Daarom zegt de apostel Paulus niet dat we niet mogen treuren, nee, het mag alleen niet zoals de rest van de mensheid dat doet: die heeft geen hoop. Wij treuren dus om de dood van onze dierbaren omdat we ze onvermijdelijk verlie-

95 *Epistula* 263 (CSEL 57,631-634).

96 *Epistula* 263.

97 Sizoo, *Toelichting op Augustinus' Belijdenissen*, 199.

zen, maar in de hoop hen terug te krijgen. Het eerste maakt ons bang, het tweede biedt ons troost; onze zwakheid maakt ons ziek, ons geloof maakt ons beter; onze menselijke conditie doet pijn, de belofte van God geneest.⁹⁸

4.3 Reflectie

Na zijn bekering beschouwt Augustinus de dood niet als het einde. Voor neoplatonisten blijft het hiernamaals onzeker, voor de secularist is de dood het einde; bij de latere Augustinus schitteren geloof, hoop en liefde door. De dood doet vooruitzien naar het moment om onze geliefden opnieuw, beter en anders te ontmoeten. Verdriet over het heengaan van een geliefde mag er zijn, maar het ontbreekt bij een goed heengaan niet aan de hoop op het eeuwige leven. Die troost is groter dan het verdriet om het verlies.

J. Alderliesten is adviseur/onderzoeker sociale vraagstukken bij kennisinstituut Movisie en start begin 2022 met een promotietraject op Augustinus' opvattingen over rechtvaardigheid en barmhartigheid.

98 *Sermo* 172 (PL 38,936-937).